

રામાયણ-મહાભારતનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ

પૂર્વભૂમિકા :

'મહાપ્રસ્થાન' એ કવિ ઉમાશંકર દ્વારા રચિત 'પદ્મનાયક' છે. આનો વિષય કવિએ મહાભારતના 'મહાપ્રસ્થાનીકપર્વ' ના બીજા તેમજ ત્રીજા અધ્યાયમાંથી લીધો છે. કવિએ મહાભારતનો ઘટનાક્રમ સ્વીકાર્યો છે. 'મહાપ્રસ્થાન' એ પદ્મનાટયલક્ષ્મી પુરુષાર્થનું ફળ છે. 'મહાપ્રસ્થાન' એ ઉમાશંકર દ્વારા રચિત 'પ્રાચીના' નો જ બીજો ભાગ ગણવામાં આવે છે. એ પણ કથાવસ્તુની દ્રષ્ટીએ 'પ્રાચીના' જ છે. 'પ્રાચીના' ની જેમ 'મહાપ્રસ્થાન' માં સાત સંવાદ કાવ્યો છે. 'મહાપ્રસ્થાન'માં 'મહાપ્રસ્થાન', 'યુધિષ્ઠિર' અને 'અર્જુન-ઉર્વશી' તેમ 'કય' પણ મહાભારતના કથાવસ્તુ પર આધારિત છે. 'મંથરા' અને 'ભરત' નું વસ્તુ રામાયણ પર આધારિત છે. 'મહાપ્રસ્થાન' માં કવિ ઉમાશંકરનો ચિંતા અને ચિંતનનો વિષય ધર્મ અને સત્ય જ છે. એના મૂળમાં હિમાલય ઉલ્લઘ્યા પછી, મેરુ દર્શન થાય છે તે કાવ્યાગત ઘટનાઓ પછી ઘટે છે. પાંડવો જ્યારે દ્રૌપદી છે સાથે કૃષ્ણના સ્વર્ગ સિધાવ્યા પછી ચાલી નીકળે છે. તેનું સુક્ષ્મ આલેખન કવિએ બહુજ સહજતાથી કરી બતાવ્યું છે. એ સમયે યુધિષ્ઠિર પોતાના સત્યને ધર્મને જ અપનાવતાં રહે છે એજ આ પદ્મનાટકનો કેન્દ્ર સ્થાને ભાવ છે. છેલ્લે ઇન્દ્ર યુધિષ્ઠિરને પ્રત્યક્ષ થઈ તેમને સ્થાવર થવા વિનંતી કરે છે અને સ્વર્ગ પ્રયાણ કરવા જણાવે છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર સ્વર્ગીયતા તો નિત્ય ધર્મના પાલને સિધ્ધ થતી કૃતાર્થતાની અનુભવ દશામાં છે ને તે અહીં, યુધિષ્ઠિર પામી રહે છે. એ જ કવિનો આશય આ પદ્મનાટકમાં સિધ્ધ થતો જોવા મળે છે.

કાવ્યનો આરંભ થાય છે. કાવ્યના ધીરોદાત્ત નાયક યુધિષ્ઠિરની ઉકતથી કૃષ્ણના 'મહાપ્રસ્થાન' પછી પાંડવો પણ દ્રૌપદી સાથે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કરે છે. યુધિષ્ઠિર હિમાદ્રિદ્રશ્યનો નિદર્શ કરી સ્થલ-કાલ, દ્રશ્ય સંનિવેશનું સૂચન તો કરી લે છે. તે સાથેએ સ્થળકાલ સાથેના પોતાના રહસ્ય પણ આંતરસંબંધનું સૂચન પણ કરે છે. કૃષ્ણ જ્યારે નથી. જ્યારે કેવળ અંતર્યામીરૂપે જ છે. ત્યારે તેમની વ્યાપકતા એમની હસતી વધુ ઉત્કૃષ્ટ અનુભવાય છે. અર્જુન તો ત્યો સુધી કહે છે કે કૃષ્ણ લખું જીવન જે આજે મૃત્યુ છે. હણવિહોણા જીવનમાં આ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદીને રસ રહ્યો નથી. યુધિષ્ઠિર તો કુરુક્ષેત્રમાં સ્થિર રહી શક્યા, પણ આ કૃષ્ણ વિહોણા મુર્ત્યુ ક્ષેત્રમાં કેમ સ્થિર રહે છે. તેજ કવિને બતાવું છે. આ આખું કાવ્ય યુધિષ્ઠિરની યુધિ-સ્થિરતાના સાક્ષાત્કારનું કાવ્ય બની રહે છે.

યુધિષ્ઠિર પોતાના ચારેય બંધુઓ અને દ્રૌપદી સાથે હિમાલયગમન કરે છે. મુર્ત્યુશાળી હિમશયાં તો એમની પ્રતીક્ષા કરીને જ બેઠી છે. કૃષ્ણ વિહોણા આ માર્ગમાં તેમને કેવળ શૂન્યતાને સંઘર્ષનો નિઃશેષ અભાવ વર્તાય છે. એમાં એમનું સ્વસ્થ રહેવાનું વધારેમાં વધારે કઠિન બની રહે છે. યુધિષ્ઠિર આયળ ધપે છે. એ સમયે પ્રથમ

દ્રૌપદીનું પતન થાય છે. બળવાન ભીમ દ્રૌપદી થાકી ગઈ છે. એમ કહી એને ઊંચકવાનો પ્રયાસ કરે છે. પણ એ ઊંચલાતી નથી. ત્યારે યુધિષ્ઠિર તુરત જ કહે છે કે.....

"ભીમ, લાક્ષાગ્રહે થકી જનેતા સમેત ચાર
બંધુને ઉપાડી દોડ્યો ભોંયરે તું એક શ્વાસે
હતા એયે સમય, આ સમય છે જુદો ભાર
સ્વ કર્મનો ઉઠાવીને ચાલી શકે એજ આજે
ઘણું તારે માટે"

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૮૧)

યુધિષ્ઠિરની વાણી આવી દારૂણ પરિસ્થિતિમાં ધર્મના લક્ષ્યને નોંધીને જ ચાલે છે. જે કંઈ બને છે એ યુધિષ્ઠિરના ધર્મના કાંટામાં તુરત તોલન થઈ જાય છે. કસોટીનાં પરિણામ કહેનારા યુધિષ્ઠિર પોતે કસોટી દેનાર પણ છે જે ને એજ તો ખૂબી છે. આ . 'મહાપ્રસ્થાન'ના સમયની અંતે બધાનાં સત્યની હવે અંતિમ કસોટી થાય છે. દ્રૌપદીના પડયા પછી યુધિષ્ઠિર 'યાત્રા છે. શેષ....' હવે દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ વિનાની આ યાત્રા બહુ રહી નથી અને દ્રૌપદી પણ પોતે સમજી જાય છે. કે પોતાના વિદાયની આ અંતિમ ઘડી છે. દ્રૌપદીનું સૌભાગ્ય અહીં એજ જોવા મળે છે. કે પાંચેય પતિઓની આંખોની અમીછાયા નીચે એને યાત્રા પૂરી કરવાની થઈ. એ છેલ્લે છેલ્લે પાંચેય પાંડવોની ક્ષમા માંગે છે. તેમાં ધર્મરાજની ખાસ એ સમયે સહદેવ કહે છે કે.....

"પાંચ આંગળીઓ જેવા
હતા. પાંચેય પાંડવ;
વળી જે મુક્કી તે કિંતુ,
દ્રૌપદીના પ્રભાવથી"

એ સમયે સહદેવની આ ઉક્તિ દ્રૌપદી માટે અંજલિ બની રહે છે. તેમ યુધિષ્ઠિર પણ સહદેવની જેમ દ્રૌપદીને સમુચિત વાણીમાં ન્યાય આપતાં કહે છે.

"હવે અમે અગ્નિહીન સમિધ-શા જગાયજો"

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૮૨)

તો અર્જુન પણ બોલી ઉઠે છે કે :

કૃષ્ણે તમ્યા, તજ્યા હવે, કિષ્ના તેવે!

(સમગ્ર કવિતા પૃ.૫૪૨)

આ બોલતાં જ અર્જુનના મનમાં બાળ પરાક્રમમાં-સાહસકર્મમાં કૃષ્ણ અને કિષ્ના (દ્રૌપદી) નાં પ્રેરણા માર્ગદર્શન પ્રોત્સાહન આદિનું અને તરત સ્મરણ થઈ જાય છે. કૃષ્ણ ગયાને હવે કૃષ્ણા પણ ગઈ. અહીં પાંડવાનો દ્રૌપદી પ્રત્યે નો ભાવ બહુ સૂક્ષ્મતાથી વણાયેલો જોવા મળે છે. અર્જુનને તો પોતાનું અર્જુનત્વ જ જાણે સરી ગયું હોય એમ લાગે છે. યુધિષ્ઠિર પણ જાણે ધર્મસને- ન્યાયાસને બેઠા હોય એમ યુકાદાઓ આપતાં રહે છે. પાંચેય પાંડવોનો દ્રૌપદી સાથે પોતાના કર્મોનો ન્યાયપણાએ તોલે છે. કર્ણ ભરી સભામાં કહેલું કે પાંચ-પાંચ પતિએ નું અનાથા પાંચાલી એ સમગ્રનું અવલોકન યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને કરાવે છે. ને ન્યાય તોલતાં રહે છે. પણ દ્રૌપદી તો એ બધું ભૂલી જવા કહે છે. યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીનો સૂક્ષ્મતમ-અંતરતમ પરિચય આપે છે. યુધિષ્ઠિર કહે છે કે.....

"સંસારની ! તૃષ્ણાનું તીવ્ર સ્વરૂપ હતીએ નારી....."

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૪૩)

અહીંથી જે ભીમ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ ચાલુ થાય છે. દ્રૌપદીની આયુજ્યોત સૌપ્રથમ શા માટે બુઝાઈ ગઈ તે જાવા ઈચ્છે છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર જીવવું કપરું એવું સત્ય પાંચલી વિશેનું ભીમને જણાવે છે. પાંચેયમાં અર્જુન પ્રતિ હતો અને પક્ષપાત પણ પાંડવો માટે, પણ આજ અર્જુનને યુધિષ્ઠિર સાથે જ વનવાસ જવું પડ્યું. જે દ્રૌપદી માટે "મત્સવેદ" કર્યો અને જ દ્રૌપદી વિહોણા થવું પડ્યું. જે અર્જુન પ્રત્યે પક્ષપાદ એજ સુભદ્રાને લાવ્યો. દ્રૌપદીના અપમાનોને સમારનાર ભીમ પણ હિડિંબાનો જ હતો અને પછી દ્રૌપદીનો અને છેવટે તો પાંચ પતિએ અનાથ આ પાંચાલીને શ્રીકૃષ્ણ જ સહાય રૂપ બને છે. ત્યારે અર્જુન કહે છે કે, દ્રૌપદીને સહાયભૂત થયા તો દ્વારકાવાસી કૃષ્ણ! અહીં વિધિ વક્તાઓને ભોગ બનેલું દ્રૌપદીનું જીવન જોવા મળે છે જ તેના મૃત્યુનું કારણ બને છે.

દ્રૌપદી પછી મહાભારતના ક્રમાનુસારસહદેવ પડે છે ત્યારે સહદેવ વિચારે છેકે જીવનભર જો એને સાથ ન આપી શકાયા તો અંતે તો સાથ ન આપી શકાયો તો અંતે તો સાથ આપું! જીવનભર મૌનનું તાળું સહીને મૃત્યુવત સ્થિતિ નો અનુભવ કર્યો હતો. એના પણ છેલ્લે-છેલ્લે સહદેવ નિર્દેશ કરે છે. સહદેવ બધાની અંતિમ વિદાય લઈ લે છે. ત્યારબાદ ભીમ ફરી યુધિષ્ઠિરને સહદેવના પતન વિશે પૂછે છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર જણાવે છે કે સહદેવને પોતે માટે જાણે છે એ વાતાના અભિમાનના નિર્દેશ કરે છે. અભિમાને જ સહદેવને આમ પછાડ્યો અનું 'શાણપણ' વિનાનું 'જાણે પણ' ખુદ એના માટે જ શાપરૂપ હતું. એકાએક અચાનક આવી પડેલી ઉપાધિઓમાંથી માર્ગ કાઢી શકે એવું કૃષ્ણ જેવું કૌશલ્ય એનામાં નહોતું જ ને તેથી જ વધુ જાણીને વધુ ગૂંચવાવું પડે એવી એની સ્થિતિ હતી.

ભીમ . 'મહાપ્રસ્થાન' કૃતિમાં સાર્થત એક જિજ્ઞાસુ-પૃચ્છક તરીકે પ્રશ્નો કરતો રહે છે અને યુધિષ્ઠિર જાણે કે સર્વજ્ઞની રીતે એના મનનું સમાધાન કરે છે. યુધિષ્ઠિર કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી, નિષ્કર લાગે એવી નિર્મમતાથી વેધક સત્યો ઉચ્ચારે છે.

એ પછી નકુલ પડ્યો. નકુલ આમ તો સૌન્દર્યનો ઉપાસક હતો. તેને આમ પોતાની અનિચ્છાએ અસુભગ પ્રકારે મરવું પડ્યું એ જે વિધિની વિચિત્રતા યુધિષ્ઠિરના મતાનુસાર દહેરૂપ ગર્વ જ નકુલને માટે નડતર થયો ચિતના ને કર્મના ખમીરની ઊણપને કારણે નકુલ પાસે જે કંઈ કલા દ્રષ્ટિ, રસરુચિ, સૌંદર્ય અભિનિવેશ વગેરે હતાં. તે વરવા બની રહ્યાં જે સૌંદર્ય નો મર્મ-કૃષ્ણમાંથી પ્રગટતો હતો. તે નકુલમાંથી ન પ્રગટ થઈ શક્યોને એજ નકુલની કરુણતા છે. તેણે બ્રાહ્મ્ય સૌંદર્યની ઉપાસના કરતાં અંતઃ સૌંદર્ય ની અવહેલના કરી.

નકુલ પછી કૌનેત્ય પુત્ર અર્જુનનું પણ પતન થયું. ભીમ યુધિષ્ઠિરને અર્જુનના પતનનું રહસ્ય પૂછે છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર તેના પતરાજી પર્ણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. અર્જુનને પોતાની ધનુવિધાનો ફોકો હતો અને તેથી તે 'ખોટા શૂરમાની મહીં ખપ્યો', યુધિષ્ઠિરના આવા કથનને સાંભળી ભીમ થોડા અકળાય છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર ભીમની આ સ્થિતિજોતા કહે છે કે.....

"..... તું આટલો વિહ્વળ શાને

થાય પ્રથા? નહીં અહીં રણક્ષેત્ર તણી રુદ્ર

શૌર્યભર્યા કાર્ય તણી ડમરીઓ, અહીં તો છે

શાંત સ્વચ્છ અવિકંપ ભારતની ઉસ્ગૃહ

કાલનાં ન માપ અહીં, માપ છે અનંતતાનાં

એ માપે સૌ માપવાની આવી વેત."

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૪૪)

યુધિષ્ઠિર અહીં સ્વજન કરતાંયે 'ધર્મરાજ' તરીકે સ્વજનોના કર્મોકર્મ-વિકર્મના હિસાબ કરતા રહે છે. અહીં, ધર્મનિષ્ઠ અને સમત્વના ધોરણે ન્યાય તોલાય છે. માનવનું અલ્પાતમાંપણું કેવું ને કયાં, કેટલુંને કેમ તેનો અંદાજ જોવા મળે છે.

હવે ભીમનો પણ અંતકાળ આવી પહોંચે ત્યારે ભીમ યુધિષ્ઠિરનો હાથ ઝાલે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે

'ભીમ, ધર્મ ઝાલનાર છે હવે તો હાથ...

આપણા સૌ તણો.'

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૧૦)

ભીમ પણ પડતાં પડતાં પોતાના વિશે પણ યુધિષ્ઠિરને પૂછી લે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર તેના 'ખાઉધરાપણા' નો દોષ બતાવે છે. ભીમ ધુતરાષ્ટ્રને કેવા કડવાં કઠોર વેણ કહેલાં તેની યાદ યુધિષ્ઠિર ભીમને અપાવે છે ત્યારે ભીમ કહે છે.

'ન હું જાણું
ધર્મ તણી ઝીણી વાતો, કૃષ્ણની કળા પ્રમાણું
પૂરી નવ, ધર્મ એક : કુટુંબને સંરક્ષવું,
કળા એ : વિદ્રેષીષીને કારવો-વિદારવો ને
એમાં જાત ધસી દેવી, સ્થૂલતા જે દૂષણને
ભૂષણ બની મારે તો

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૧૦)

ત્યારે યુધિષ્ઠિર મરણાસની ભીમને પણ કઠોર, સત્યનો કહે જ છે.

'વીર! કિન્તુ રકત દુઃશાસન તણું ઉષ્ણ પીનારનો
પ્રકૃતિની પશુતાનો અંશ હશે કેટલો તો સબળ?

(સમગ્ર કવિતા, પૃ.૫૧૦)

"ને પછી કહે છે કે, ભાગ્ય વિશે તારા,
રહી મહાવિજયોની સ્થૂલતાની કદરૂપતા.'

યુધિષ્ઠિરનો પોતાના બંધુઓ પર સ્નેહભાવ સમભાવ કંઈ ઓછો નહોતો અને એમની જે કરુણતા છે. એ એમની પણ છેજ એ જાણતાં હોવા છતાંય એ સત્યને ધર્મના તોલે જ બંધુઓને તોલે છે ને સત્ય કહેવામાં જરાય ખચકાતા નથી.

આ યુધિષ્ઠિરને પત્નીને ચાર ચાર બંધુઓથી વિખૂટા થવું પડ્યું એજ એમની કરુણતા તેઓ તો હિમાદ્રિને જ 'મૃત્યુશય્યા' બતાવવા કહે છે. પરંતુ યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મનામહાન પ્રતિપાલક માટે તો સદેહે સ્વર્ગના અધિકાર નિમાયેલો હતો. સ્વર્ગમાં લઈ જવા ઇન્દ્ર તેમને રથમાં આરૂઢ થવા જણાવે છે. પરંતુ સ્વર્ગ ના ખ્યાલે યુધિષ્ઠિરની ધર્મબુદ્ધિની સમતા જોખમાતી નથી. તેમની ધર્મજાગૃતિ જરાય ચલિત થતી નથી અને તેથી જ તેઓ તેમની પૂંઠ આવતાં શ્વાન ને પણ સ્વર્ગાધિકાર અપાવવા તેઓ સંકલ્પવાન બને છે. તેઓએ શ્વાનની સ્નેહમૈત્રી છોડવા એ જરાય તૈયાર નથી. શ્વાન સાથેનો પોતાનો સંબંધ માનવપશુ વચ્ચેની અયુત વર્ષોથી વિકસતી મૈત્રીના પ્રતીકરૂપ એમને લાગે છે. તેઓ શ્વાન સિવાય સ્વમ ધર્મ દેવનો આદેશ હોય તો પણ જવા તૈયાર નથી. યુધિષ્ઠિર આ ક્ષણે હૃદય ધર્મની સનાતન એવા સત્યધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. મહાપ્રસ્થાનમાં યુધિષ્ઠિરની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. મહાપ્રસ્થાનમાં યુધિષ્ઠિરની મહાન કોઈ ક્રિયા હોય તો આ જ છે અને યુધિષ્ઠિરની યુધિ-સ્થિરતા ધર્મની કસોટીએ પણ સાચી જ ઠરે છે. યુધિષ્ઠિરની પ્રત્યક્ષ થાય છે. યમદેવ (ધર્મ) યમ જ શ્વાનનું રૂપ લઈ યુધિષ્ઠિરની પૂંઠ આવેલ એવી અહીં રજૂઆત કરાયેલી જોવા મળે છે. મૂળમાં તો ધર્મરૂપ ભગવાન જ શ્વાનનું રૂપ લઈ યુધિષ્ઠિરના ધર્મ અને સત્યની કસોટી કરે છે. યુધિષ્ઠિરની જ કસોટી કરવામાં આવેલો યમદેવ જાણે યુધિષ્ઠિર કરીને જ સ્વર્ગ માટેનો

નૂતનાધિકાર પામે છે! છેવટેતો ધર્મની ગતિને હૃદય ધર્મનું નિત્યધર્મને પાલન કરનાર મનુષ્યો ના પગલામાંથી જ પામવાની રહે છે.

જે ધર્મ જીવનમાં સંઘર્ષમાં સત્યા દિના આચારવિચાર વચનમાં પ્રગટ જ ન થઈ કે એવો જીવન નિરપેક્ષ ધર્મ નિરર્થક છે. સ્વર્ગીયતા તો નિત્ય ધર્મનો પાલનને સિધ્ધ થતી કૃતાર્થતાની અનુભવ દશામાં છે. જે યુધિષ્ઠિર પામી રહે છે. યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગ પામવાપણું રહેતું જ નથી. એમાંના સત્યને ધર્મ જ સ્વર્ગતાનો અનુભવ કરાવે છે. તેઓ તો સ્વર્ગીતાનો અનુભવ કરાવે છે. તેઓ તો સ્વર્ગીયતાને જ ધર્મપાલનના આનંદ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરની યુધિ-સ્થિરતા જેટલી કુરુક્ષેત્રમાં પ્રગટ થયેલી એનાથી એ વિશેષ આપણને આ 'મહાપ્રસ્થાન'માં જોવા મળે છે. આખા પદ્યનાટકમાં સત્યને ધર્મના મહિમા કવિઓ ગાયો છે.

આખું આ કાવ્ય આ રીતે સત્યને ધર્મનાં સુક્ષ્મ સંચલનોને યુધિષ્ઠિર અને ભીમ સંવાદ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવતું આગળ વધે છે. જે એક પદ્યનાયક બની રહે છે. કવિતા અને નાટકનો સુભગ સુમનવ્ય કવિએ કરીને ધર્મને ઉજાગર કર્યો છે. રામાયણને મહાભારત જેવા ગ્રંથોની અસર ભારતીય સાહિત્યો પર પડેલી આજેય જોવા મળે છે. જેના કારણે અનેક સ્વરૂપોમાં તેનું ખેડાણ થયેલું છે. જેમાં 'મહાપ્રસ્થાન' પર પણ તેની જ અસર થયેલી આપણને નિહાળવા મળે છે. આ કાવ્ય મહાભારતનું નિષ્કર્ષ રૂપ હોય એવું લાગે છે. વસ્તુ ગ્રંથનની દ્રષ્ટીએ વસ્તુને બહલાવવાની દ્રષ્ટીએ આ 'મહાપ્રસ્થાન' વધુ સુશિષ્ટ, રસિક અને મર્મ વેદક બની શક્યું છે. 'મહાપ્રસ્થાન'માં કવિએ સત્યનું દર્શન કરવા-કરાવવા માટે પ્રાચીન પરંપરામાંથી અનંત જીવનમાંથી જે ક્ષણે પસંદ કરી છે. તેમાં જ અમૃતતત્ત્વોનો, સંજીવનીનો કોઈ અંશ સ્ફૂરતા જોવા મળે છે. કવિની વાણી જેટલી એકાગ્રતાથી એ અંશને પ્રત્યક્ષ કરવા મથે છે. એટલું એ કાવ્ય સફળતા પામે છે. કવિની કવિચેતનાનો પ્રાણ ફૂંકાયેલો આપણે જોવા મળે છે. એ દ્રષ્ટીએ 'મહાપ્રસ્થાન' રસમયરૂપ પદ્યનાટક બની રહે છે. એમાં કોઈ બેમત નથી.

સંદર્ભ ગ્રંથ

- I. 'મહાપ્રસ્થાન', ઉમાશંકર જોષી
- II. 'સમગ્ર કવિતા', ઉમાશંકર જોષી
- III. ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ - ચંદ્રકાંત શેઠ (ખંડ-1, કાવ્ય સર્જન)

*****

જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ

Student

પાટણ

Copyright © 2012 - 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat